

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.116:305-055.2(497.434)"18/19"

Prejeto: 5. 7. 2010

Sabina Žnidaršič Žagar

dr. zgodovine, docentka na Oddelku za zgodovino, FHŠ Univerza v Kopru, Titov trg 5, SI-6000 Koper
e-pošta: sabina.znidarsic4@gmail.com

Bela krajina – kranjska demografska posebnost. Primerjalna analiza gibanja prebivalstva političnega okraja Črnomelj v obdobju avstrijskih državnih popisov prebivalstva, 1880–1910; ženska perspektiva

IZVLEČEK

Politični okraj Črnomelj je ostajal v času zadnjih popisov avstrijskega prebivalstva, 1880–1910, na obrobju modernizacijskih procesov. Modernizacija ga je zajela posredno, kar je imelo za posledico tudi njegovo primerjalno specifičnost predvsem na področju gibanja prebivalstva in pridobitnega dela žensk glede na ostale dele Kranjske in nekatere druge slovenske dežele. Primerjalna posebnost okraja se kaže tako na področju rodnosti, ki je naraščajoča, umrljivosti novorojenčkov in dojenčkov, ki je nizka in kot taka predstavlja poseben raziskovalni izziv tudi v širših evropskih kontekstih sodobne historične demografije, in na področju poročne starosti, ki je nizka in, neobičajno, povezana s sočasno visoko stopnjo feminizacije. Posebnosti v gibanju prebivalstva se prepletajo s posebnostmi v gospodarski in pridobitni strukturi političnega okraja.

KLJUČNE BESEDE

politični okraj Črnomelj, modernizacija, demografija, pridobitno delo, ženske

ABSTRACT

WHITE CARNIOLA – CARNIOLAN DEMOGRAPHIC PARTICULARITY. A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MOVEMENT OF THE POPULATION OF THE POLITICAL DISTRICT OF ČRNOMELJ IN THE PERIOD OF AUSTRIAN NATIONAL POPULATION CENSUSES, 1880–1910; WOMEN'S PERSPECTIVE

The political district of Črnomelj lagged behind the contemporary modernisation processes in the period of the final Austrian population censuses, 1880–1910. Being only indirectly affected by modernisation, it found itself in a specific situation compared to other parts of Carniola and certain other Slovenian provinces, especially by virtue of population movement and gainful occupation of women. The comparative peculiarity of the Črnomelj district is manifested in rising fertility rate, low newborn and infant mortality rates, which as such pose a specific research challenge even in broader European contexts of contemporary historical demography, as well as in low marriage age, which was, rather uncommonly, associated with the simultaneous high feminisation rate. Particularities in population movement were closely associated with particularities in the economic and occupational structure of the political district.

KEY WORDS

political district of Črnomelj, modernisation, demography, gainful occupation, women

Bela krajina, jugovzhodna slovenska pokrajina, integralni del dežele Kranjske, je bila v obdobju rednih, desetletnih popisov prebivalstva (1857–1910) avstrijske monarhije, združena v deželni politični okraj Črnomelj. To je bil čas, ko se je tudi slovenski prostor postopoma vključil v najmarkantnejši proces 19. in 20. stoletja, v proces modernizacije.¹ Proces modernizacije pa ni zajel vseh delov Kranjske z enako intenziteto, njegovi učinki so bili v različnih lokalnih okoljih različni, kar je proizvajalo primerjalno različne realnosti. In prav na primeru Bele krajine oziroma političnega okraja Črnomelj lahko spremljamo specifične učinke modernizacije, ki so tesno povezani z razvojno obrobno okraja v tistem času. Politični okraj Črnomelj, ki ga sestavljata sodna okraja Črnomelj in Metlika, se ob pregledu, primerjavi in interpretaciji statističnih virov² kaže kot kranjska posebnost. Še jasneje se primerjalna specifičnost okraja pokaže, če ga postavimo v širše geografske kontekste, predvsem na področju demografije in pridobitnega dela. Znotraj preučevanj sprememb v demografskih in pridobitnih trendih imajo ženske, kot skupina, prav posebno mesto; učinki modernizacije se v njihovih realnostih kažejo kot posebej povedni. Zato bom v tem članku pokazala na pomembno drugačne učinke posredne modernizacije na področju demografije in pridobitnega dela predvsem skozi perspektivo

okrajnih žensk in ob primerjavi z drugimi s Slovenci poseljenimi avstrijskimi deželami. Ženske so se na spreminjanje gospodarskih pogojev odzivale specifično in njihove preživetvene strategije so imele neposredne učinke na okrajna demografska gibanja. In obratno: spreminjajoči se demografski trendi, predvsem tisti, povezani z migracijami, so imeli neposredne posledice na (tudi) ženske preživetvene strategije. Primerjalne posebnosti političnega okraja so jasno poudarjene na področju gibanja števila prebivalstva, številčnega razmerja med spoloma, rodnosti, umrljivosti, posebej umrljivosti novorojenčkov in majhnih otrok, stopnji nezakonskih rojstev, povprečne starosti ob poroki, pridobitnih strategij in njihovi prilagodljivosti spreminjajočim se pogojem.

Gibanje števila prebivalstva

Politični okraj Črnomelj je edini kranjski politični okraj, v katerem število prebivalstva vsa opazovana leta, 1880–1910, tudi v absolutnih številkah upada. Za Kranjsko kot celoto je v obravnavanem času sicer značilna primerjalno počasna rast njenega prebivalstva, ki za približno polovico zaostaja za sočasno povprečno rastjo avstrijskega prebivalstva. Vendar so obstajale med političnimi okraji dežele pomembne razlike.

Tabela 1: *Naraščanje prebivalstva Kranjske po političnih okrajih v desetletjih; (v odstotkih)*³

Politični okraj/leto	1880	1890/%	1900/%	1910/%
Lj.-mesto	26.284	30.505/+16,1	36.547/+19,8	41.727/+14,2
Postojna	41.503	41.479/-0,1	41.912/+1	43.200/+3,1
Kočevje	41.794	42.806/+2,4	42.306/-1,2	41.708/-1,4
Krško	51.023	53.237/+4,3	53.393/+0,3	55.505/+4
Kranj	52.294	52.625/-0,6	53.073/+0,8	53.356/+0,5
Lj.-okolica	54.057	57.669/+6,7	59.828/+3,7	66.975/+11,9
Litija	34.946	36.851/+5,4	35.969/-2,4	36.579/+1,7
Logatec	37.702	40.273/+6,8	40.384/+0,3	41.009/+1,5
Radovljica	26.180	26.497/+1,2	29.448/+11,1	34.028/+15,5
Novo mesto	46.493	48.346/+4	48.970/+1,3	47.522/-3
Kamnik	39.079	40.210/+2,9	40.020/-0,5	39.561/-5,9
Črnomelj	29.888	28.460/-4,5	26.300/-7,6	24.755/-5,9
Kranjska skupaj	481.243	495.958/+3,7	508.150/+1,8	525.925/+3,54

¹ Proces, ki ima sicer zgodnejše začetke, je skupna oznaka za družbene procese, ki so tradicionalne družbe preoblikovali v moderne, odprte in nenehno spreminjajoče se. Obsega radikalne družbene spremembe tako na področju organizacije gospodarstva in družbe kot politike. Poteku modernizacije lahko sledimo skozi procese industrializacije, urbanizacije in ključne kulturne spremembe; prav tako pa lahko spremljamo njene različne učinke, še posebej tiste, ki se kažejo v demografskih spremembah.

² V članku so uporabljeni naslednji statistični viri: *Österreichische Statistik, Bevölkerungsbewegung* za leta 1888–1911; *Österreichische Statistik, Berufsstatistik* za leta 1880, 1890,

1900, 1910; *Specialni repertorij krajev na Kranjskem* za leta 1880, 1890, 1900, 1910.

³ Prav tam.

⁴ Prebivalstvo celotnega avstrijskega dela države je naraščalo hitreje, v povprečju za 7,9% na desetletje.

Poroka na Vinici leta 1912: Kresnice (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Glede na številčno gibanje prebivalstva lahko politične okraje Kranjske v obravnavanem obdobju razdelimo v dve skupini: 1., v skupino okrajev, kjer je število prebivalcev naraščalo nadpovprečno hitro, in 2., v skupino tistih okrajev, kjer je prebivalstvo številčno stagniralo ali se celo zmanjševalo. V prvi skupini okrajev prednjačijo edini kranjski mestni politični okraj, Ljubljana-mesto, njeno zaledje, politični okraj Ljubljana-okolica in, zaradi razvijajoče se nove industrije, politični okraj Radovljica. Politični okraj Črnomelj predstavlja skrajni nasprotni primer kranjskega političnega okraja: delež njegovega prebivalstva se je znotraj Kranjske nenehno zmanjševal in je padel od 6,2 odstotkov v letu 1880 na 4,7 odstotka celotnega deželnega prebivalstva v letu 1910.

Glavni razlog za neenakomerno in v celoti počasno rast deželnega prebivalstva je potrebno iskati v izseljevanju, ki je množično zajelo slovenski prostor, kot ugotavlja že Fran Zwitter,⁵ od sredine 19. stoletja dalje. Po ugotovitvah Marjana Drnovška je postal ta proces posebej intenziven po letu 1870, ko se je v evropske tokove množičnega izseljevanja vključilo tudi prebivalstvo avstrijske monarhije: »V slabih šestdesetih letih pred prvo svetovno vojno se je iz naših krajev izselilo okoli 280.000 ljudi ali kar 23 odstotkov vsega prebivalstva. Skoraj polovica vseh izseljencev je izvirala iz Kranjske, kar je pomenilo 26,9 odstotka njenega prebivalstva, in sicer

največ iz Bele krajine, Dolenjske in Notranjske.«⁶ Povedno je, da kranjski izseljenci svojih domov niso zapuščali zgolj zaradi iskanja novih preživetvenih možnosti; izseljevanje je za izseljence, ki so v veliki večini prihajali iz kmečkih okolij, vseskozi pomenilo tudi beg s podeželja v mesta in industrijska središča. Iskanje novih priložnosti je bilo torej za tiste, ki so zapuščali Kranjsko, vseskozi povezano tudi z iskanjem novih in drugačnih načinov življenja, ki jih je s seboj prinašala modernizacija. Notranje migracije to jasno podčrtujejo; prebivalstvo je raslo na račun priseljevanja v tistih političnih okrajih dežele, ki jih je proces modernizacije zajel neposredno, upadalo ali (vsaj) stagniralo pa v tistih, ki so ostali na obrobju najpomembnejših modernizacijskih procesov. Za priseljevanje so bili zanimivejši tisti predeli dežele, ki so zaradi industrializacije in urbanizacije ponujali pestrejšo in naraščajočo možnosti pridobivanja, zaradi uveljavljanja novih načinov življenja pa oblikovanje bolj individualiziranih osebnih zgodb. Za obrobne predele je značilno, da sta se v njih ohranjala tradicionalni model preživljanja, povezan predvsem s kmetijstvom, organiziranim v okvirih družinskih, samozadostnih kmetij, in tradicionalni način življenja močne socialne povezanosti in kontrole. Socialne napetosti in pritiske, povezane pred-

⁵ Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 57–58.

⁶ Drnovšek, *Nekatere evidence*, str. 205–217. Do podobnih ugotovitev je prišel že leta 1930 tudi Filip Uratnik, ki navaja za čas med 1870 in 1910 101.050 izseljenih oseb s Kranjske in dodaja: »Absolutni padec prebivalstva izkazuje črnomaljski okraj« (Uratnik, *Prebivalstvo in gospodarstvo*, str. 60).

vsem z relativno prenaseljenostjo oziroma zaostajanjem učinkov neposredne modernizacije, so blažili prav z izseljevanjem. Način vključitve v tokove modernizacije je bil v teh okoljih torej posreden in je tako (še) omogočal ohranjanje tradicionalnih načinov življenja. Kar v nadaljevanju procesa ni bilo več mogoče (niti zaželeno) oziroma so se jasno pokazale skrajne možnosti prilagajanja tradicionalnih družbenih struktur novim izzivom.

Čeprav so avstrijski statistični podatki o izseljenih osebah pomanjkljivi, lahko iz njih razberemo ne le, da se je število izseljencev vsa desetletja do prve svetovne vojne povečevalo, pač pa tudi, da so med izseljenci prevladovali moški (1,7 : 1). Prevlada moških med izseljenci pa ne pomeni tudi, da so predstavljale ženske negiblivi del prebivalstva. Prav nasprotno; za ženske je bila na splošno značilna večja mobilnost, vendar na krajše razdalje.⁷ Če so moški pogosteje iskali nove preživetvene možnosti v tujini, so si ženske iskale pridobitno delo v razvijajočih se deželnih središčih. Prav spolno selektivno

izseljevanje in razlike v naravi migracij glede na spol, so vodili v porast koeficienta feminitete, značilnega za kranjski prostor zlasti po letu 1870.⁸ Na račun pogostejšega izseljevanja moških se je, na primer, koeficient feminitete izrazil povečal predvsem na jugovzhodu Kranjske in dosegel po letu 1870 vrednost 113.⁹ V obdobju 1880–1910 se je na nivoju celotne Kranjske razmerje med spoloma utrdilo na koeficientu feminitete 109, kar je pomenilo dobrih dvainpetdeset odstotkov žensk glede na celotno prebivalstvo. Koeficient feminitete je bil v tem obdobju v političnem okraju Črnomelj neprimerljivo višji in se je gibal od 122 v popisnem letu 1880, preko 132 in 131 v letih 1890 in 1900, do 126 ob zadnjem popisu leta 1910.

Nedvomno je bilo razmerje med številom žensk in moških znotraj celotne Kranjske prav v političnem okraju Črnomelj najmanj uravnoteženo oziroma je bila stopnja feminitete prav tu na Kranjskem najvišja.

Tabela 2: Deleži žensk med prebivalstvom političnega okraja (v odstotkih)¹⁰

Politični okraj/leto popisa	1880	1890	1900	1910
Lj.-mesto	54,6	54,5	54,8	54,9
Postojna	49,6	49,1	49,2	49,8
Kočevje	56,6	55,9	54,9	54,1
Krško	51,3	51	51,5	52,2
Kranj	53	53,4	53,3	53,8
Lj.-okolica	51,9	51,9	52,5	52,2
Litija	50,8	51,1	52	52,4
Logatec	51,8	51,4	52	52
Radovljica	53,1	52,6	51,5	50,4
Novo mesto	51,4	52,3	52,6	53
Kamnik	52	52,4	53	53
Črnomelj	54,9	57	56,7	55,8
kranjsko povprečje	52,3	52,3	52,4	52,4

Tabela 3: Število in odstotek žensk v političnem okraju Črnomelj¹¹

Sodni okraj/leto in %	1880/%	1890	1900	1910
Metlika	6.431/53,3	6.404/55,6	5.989/55,7	5.839/54,8
Črnomelj	9.997/56,1	9.820/57,9	8.916/57,3	7.963/56,5
Politični okraj skupaj	16.428/54,9	16.224/57	14.905/56,7	13.802/55,7

⁷ Ferrin Weber, *The Growth*, str. 276.

⁸ Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 104–106.

⁹ Prav tam, str. 105.

¹⁰ Glej opombo 2.

¹¹ Glej opombo 2.

Za migracije iz političnega okraja Črnomelj je v opazovanem obdobju značilno, da so še v desetletju 1880–1890 okraj pogosteje zapuščali moški, kar je vodilo v naraščajoče deleže žensk, v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno pa so predstavljale ženske celo večino belokranjskih izseljencev. V absolutnih številkah se je v obdobju med 1880 in 1910 število prebivalstva političnega okraja Črnomelj zmanjšalo za 2.532 moških in 2.601 žensk ali skoraj za petino.¹² Iz tega izrazito od kmetijstva odvisnega okolja so se prebivalci izseljevali in odhajali v druge, razvojno perspektivnejše politične okraje Kranjske, pogosto pa tudi v tujino, vse tja do Amerike. Nedvomno je bila ena od ciljnih destinacij (tudi) za črnomaljske ženske Ljubljana-mesto, kjer so potrebe predvsem po ženski delovni sili naraščale vzporedno z rastjo in razvojem mesta. Ženske so našle v mestu najprej in najpogosteje možnost zaposlitve v meščanskih gospodinjstvih kot hišne pomočnice in strežnice, kasneje pa so se jim tu odpirale tudi druge in drugačne (ugodnejše in bolj zaželenne) možnosti pridobivanja.¹³

Kako močno je bilo številčno razmerje med spoloma odvisno prav od migracijskih tokov, dokazuje tudi primer političnega okraja Postojna, kjer so bile ženske vsa opazovana desetletja v manjšini. V tem skrajno zahodnem političnem okraju dežele Kranjske predstavljajo ženske vseskozi manj kot polovico okrajnega prebivalstva, kar je nedvomno kranjska posebnost. Posebno nizki so bili deleži žensk v sodnih okrajih Senožeče in Vipava, kjer predstavljajo ženske okoli 48 odstotkov prebivalstva. Postojnski politični okraj je mejil na zahodni deželi Gorica in Gradiška ter Istra, za kateri so vse od leta 1872 do propada monarhije značilni (primerjalno izjemno) nizki deleži žensk znotraj celotnega prebivalstva; v letu 1872 se deleži žensk v obeh deželah spustijo pod 50 odstotkov.¹⁴ Nedvomno imamo tako v primeru Gorice in Gradiške kot Istre opraviti z intenzivnejšim izseljevanjem žensk kot moških; za obe deželi vemo, da so ženske (pogosteje kot to velja za okrajne moške) odhajale v sosednji Trst in tujino, predvsem v sredozemske centre imperialističnih evropskih držav, na primer v Egipt.¹⁵ Na nenadno

povečanje izseljevanja iz dežel avstrijske monarhije po letu 1870 je nedvomno vplivalo več dejavnikov: nova državna politika do tega vprašanja, ki je sprostila predvsem izseljevanje žensk,¹⁶ odprtje Sueškega prekopa leta 1869 in z njim povezano preseljevanje nove evropske aristokracije v pomembne imperialne postojanke v Sredozemlju in, ne nazadnje, začetek globalne recesije s padcem dunajske borze v maju 1873, ki je pri nas najmočneje prizadela prav močno zadolženi (in znotraj narodnega gospodarstva najobsežnejši) kmetijski sektor.

Spolno selektivne migracije pa imajo neposredne učinke na druge pomembne dele gibanja prebivalstva, predvsem na poročno starost, rodnost, stopnjo splošne rodnosti. Predvsem zato, ker so med izseljenimi osebami prevladovala tiste v aktivnih starostnih skupinah.¹⁷ Z veliko gotovostjo pa lahko sklepamo tudi na posledice na področju stopnje umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok, na stopnjo nezakonskih rojstev kot tudi na statistično merljivo ozirom pridobitno delo žensk. Številčno razmerje med spoloma znotraj opazovanega prebivalstva je namreč pomembno, »kajti le-to vpliva na celotno družbeno življenje,«¹⁸ še posebno v pogojih tradicionalnih družb in družb na prehodu v modernost, kar je Kranjska v zadnjih desetletjih obstoja avstrijske monarhije nedvomno bila.

Poročna starost

V pogojih časa, ki ga obravnavam (in še desetletja kasneje), je bila zakonska zveza ne le osnova za oblikovanje temeljne produktivne in potrošnje skupnosti, pomembne predvsem za preživetje žensk, ampak tudi vstopnica v spolno življenje in materinstvo. Zgolj spolnost znotraj zakonske zveze in zgolj zakonsko materinstvo sta bila družbeno sprejemljiva, vse zunajzakonske prakse so veljale za nezakonite in so bile podvržene (vsaj) močni družbeni stigmatizaciji. Ker so bile močne družbene kontrole na področju spolnosti v svetu tradicionalnih družb deležne predvsem ženske in ker so bile njihove možnosti preživljanja izven lastne družine toliko bolj omejene, v kolikor bolj gospodarsko tradicionalnih okoljih so živele, je bil interes žensk za sklenitev zakonske zveze temu ustrezno velik. Dodatno je razmere na 'ženitnem trgu' zaostrovalo za ženske neugodno številčno razmerje med moškimi in ženskami, godnimi za zakon. Tam, kjer je bilo

¹² Natančneje za 17,3%. Ob tem velja dodati, da je stopnja rodnosti v tem času v okraju naraščala, stopnja umrljivosti pa upadala.

¹³ Ženske so mnogo bolj kot delo v osebno odvisnem statusu služkinj cenile delo v tovarnah (Bauer, *Tchikweiber haum's uns g'nennt*, str. 129–151).

¹⁴ Leta 1869 je žensk v Gorici in Gradiški 50,1%, leta 1870 50%, leta 1872 (in dalje do konca obstoja avstrijske monarhije) 49,9%; v Istri leta 1869 50,2%, leta 1870 50,1% in leta 1872 (in dalje) 49,9%. Podoben nenaden in močan upad ženskega dela prebivalstva beleži leta 1876 še dežela Šlezija, vendar se tu že v naslednjem letu deleži žensk močno dvignejo. Glej opombo 2; *Bevölkerungsbewegung*, 1910, 92/1, str. XXXIII–XXXV.

¹⁵ Makuc, *Aleksandrinke*. Nedvomno je potrebno prav ta tip spolno selektivnega izseljevanja raziskovati skozi sočasno

dogajanje medsebojnega tekmovanja evropskih imperialnih sil (vsaj) na teritoriju Sredozemlja.

¹⁶ Vse do leta 1867 je bilo izseljevanje mogoče le ob pridobitvi posebnega dovoljenja in plačilu odhodnine (*Abfahrtsgehalt*), po tem letu pa je za moške ostala v veljavi omejitev opravljene vojaške obveznosti.

¹⁷ Spolno selektivno izseljevanje s Kranjske je vodilo v skoraj desetinski presežek žensk glede na moške v starostnih skupinah prebivalstva nad 20 let.

¹⁸ Ferrin Weber, *The Growth*, str. 285.

moških manj in je bilo težje najti moža, je pričakovati, da bo tudi porok manj, stopnja dokončne samskosti med ženskami bo višja, povprečna poročna starost pa odvisna od intenzivnosti modernizacije oziroma od ključnih kulturnih sprememb, ki jih ta prinaša, stopnja rodnosti pa praviloma temu ustrezno nižja.

Slovenski prostor naj bi po teorijah demografskega prehoda, ki pomeni prehod iz tradicionalnega vzorca gibanja prebivalstva v modernega, ležal na ločnici med dvema vzorcema poročnosti: med zahodnoevropskim, kjer se je že od 16. stoletja dalje uveljavljala praksa kasnejših porok in visoke stopnje dokončne samskosti (in s tem posledično nižje zakonske rodnosti), in med vzhodnoevropskim, kjer je ostajala praksa zgodnjih porok in posledično nizke stopnje dokončne samskosti. Črta ločnica med obema vzorcema, poimenovana po raziskovalcu Hajnalu,¹⁹ naj bi potekala preko srednje Evrope od Trsta do Sankt Peterburga. Ob podrobnejši analizi razpoložljivih statističnih virov se potek te črte preko slovenskega ozemlja izkaže nekoliko problematičen; za alpsko področje (dežela Koroška) se izkaže, da je prevladoval zahodnoevropski vzorec poročanja, za jugovzhodni (del dežele Kranjske) in za zahodni (deželi Istra, Gorica in Gradiška) pa vzhodnoevropski. Osrednji del slovenskega prostora se skozi statistične podatke kaže kot prehodno ozemlje, kjer so imeli pomemben vpliv sočasni procesi 'rivalstva' med tradicionalnostjo in modernizacijo, ki jih najlaže povezujemo z urbanizacijo, industrializacijo in ključnimi kulturnimi spremembami.

Med kranjskimi političnimi okraji je prihajalo do pomembnih razlik glede poročnosti in starosti mladoporočencev; največ porok so (seveda) beležili v tistih političnih okrajih dežele, kamor se je prebivalstvo priseljevalo (Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolica, Radovljica), najmanj pa v tistih, iz katerih je prebivalstvo odhajalo. Med slednje je nedvomno sodil politični okraj Črnomelj. Ob tem, da je bil delež mladoporočencev na Kranjskem v političnem okraju Črnomelj res najnižji,²⁰ pa je povedno, da je ostajal vseskozi stabilen in ob primerjavi s sočasnimi upadanjem števila okrajnega prebivalstva celo naraščajoč. Prav v političnem okraju Črnomelj sta bili poroka in oblikovanje lastne družinske skupnosti za preživetje žensk vitalnega pomena – poroka kot civilno in cerkveno pravno dejanje in družina kot (predvsem) ekonomska skupnost. Tudi zato je bil delež dokončno samskih žensk v Črnomlju majhen, delež ovdovelih žensk pa primerjalno višji.

Če je bil interes žensk za sklenitev zakonske zveze velik, je bil na drugi strani pri moških manj izrazit. Možnosti žensk za sklenitev zakonske zveze niso omejevale zgolj objektivne danosti – manj moških kot žensk, ampak tudi manjši interes moških za zakon. Predvsem v urbanih okoljih, kjer so bili deleži samskih žensk visoki, so imeli moški neprimerno večje možnosti izbire; povedni so podatki, ki govore o ponovnih porokah vdov in vdovcev: zgolj šest odstotkov kranjskih vdov se ponovno poroči, medtem ko to stori več kot štirinajst odstotkov vdovcev. Kot je ugotavljal že konec 19. stoletja Adna Ferrin Weber, ob primerjalni raziskavi evropskih (tudi avstrijskih) mest, so kazali moški opazno večji interes za sklenitev zakonske zveze z žensko, ki je imela pridobiten poklic.²¹ Zadržanost glede zakona in oblikovanja lastne družine na strani moških je bila njihov odgovor na nove podobe in vloge spolov v (nikakor ne samo v slovenski) družbi; vodilni, meščanski ideal je zahteval ostro ločitev prostorov moškosti in ženskosti. V idealnem je postal moški edini hranitelj družine, zadolžen za služenje sredstev na zunanjem trgu pridobivanja, ženske pa naj bi bile vzdrževane osebe, katerih osnovna naloga je skrb za otroke, moževo blagostanje in gospodinjstvo. Ne glede na to, da je bil ta model nedosegljiv veliki večini kranjskega prebivalstva, pa je bil meščanski model tistega časa vsekakor vodilen in vzorčen model, h kateremu so vsi (predvsem pa nižji sloji) težili in si ga želeli doseči. In ker jim to ni bilo dano oziroma je bilo tveganje na strani moških, potencialnih družinskih očetov in mož, preveliko, so se le ti zakonu izogibali.

Za razliko od urbanih okolij, ki jih je proces modernizacije zajel neposredno, so se v ruralnih okoljih ohranjale tradicionalne oblike življenja, življenjski slogi in podobe spolov; te so bile toliko bolj vztrajne, kolikor bolj je bilo konkretno okolje prostorsko, komunikacijsko oddaljeno od centrov transformacije. In politični okraj Črnomelj je to nedvomno bil; oblikovanje lastne družine ostaja pomemben del življenjskih načrtov tako žensk kot moških v okraju.

Iz političnega okraja Črnomelj so prihajale najmlajše kranjske neveste (in ženini). Za Kranjsko kot celoto je ob prehodu 19. v 20. stoletje značilna relativno visoka starost nevest in ženinov; 34 odstotkov nevest je bilo starih med štiriindvajset in trideset let, 31 odstotkov jih je bilo mlajših, starih od dvajset do štiriindvajset let, 17,6 odstotkov pa starejših, starih med trideset in štirideset let, 11,1 odstotek jih je bil mlajših od dvajset in 6 odstotkov starejši od štiri-deset let.²²

¹⁹ Hajnal, *European Marriage Patteren in Perspective*, str. 101–143.

²⁰ Leta 1896 4,8% vseh porok na Kranjskem, leta 1898 4,7% in leta 1900 4,8%.

²¹ Ferrin Weber, *The Growth*, str. 319.

²² Moški: 43,6% starih 24–30 let, 30,3% 30–40 let, 14,7% starejši od 40 let in 11,4% mlajši od 24 let.

Tabela 4: Delež mladoporočencev po starostnih skupinah v popisnem letu 1910 (v odstotkih)²³

Politični okraj	Do 30 let moški	Do 30 let ženske	Nad 30 let moški	Nad 30 let ženske
Lj.-mesto	58,6	73,3	41,1	26,7
Postojna	55,9	85,4	44,1	14,6
Kočevje	64,3	82,2	35,7	17,8
Krško	57,3	86,4	42,7	13,6
Kranj	65,2	74,5	34,8	25,5
Lj.-okolica	64,6	81,8	35,4	18,2
Litija	70,2	87,5	29,8	12,5
Logatec	60,4	83,7	39,6	16,3
Radovljica	57,3	75,9	42,7	24,1
Novo mesto	58,1	75,6	41,9	24,4
Kamnik	55,8	75,5	44,2	24,5
Črnomelj	65,2	83,2	34,8	16,8
kranjsko povprečje	60,9	78,8	39,1	21,2

Tabela 5: Delež nevest po starostnih skupinah glede na dežele (v odstotkih)²⁴

Popisno leto 1888/dežela	20–24	24–30	skupaj	Ostale starostne skupine
Kranjska	29,3	34,7	64	36
Gorica in Gradiška	36,3	35,3	71,6	28,4
Istra	36	27,2	63,2	36,8
Leto 1890				
Kranjska	28,6	35,6	64,2	35,8
Gorica in Gradiška	34,7	37,6	72,3	27,7
Istra	35	29,3	64,3	35,7
Leto 1895				
Kranjska	29,4	36,5	65,9	34,1
Gorica in Gradiška	40,8	35,3	76,1	23,9
Istra	41,3	26	67,3	32,7
Leto 1900				
Kranjska	32,4	33,5	65,9	34,1
Gorica in Gradiška	42,9	34,8	77,7	22,3
Istra	37,8	27,1	64,9	35,1

Sklepanje, da so zgodnejše poroke pri nas povezane zgolj z visoko stopnjo feminitete, ni povsem zadostno; na starost mladoporočencev vplivajo še drugi dejavniki. Medtem ko so zgodnje poroke značilne za politične okraje Črnomelj, Logatec, Litija, Ljubljana-okolica, Krško, Kočevje in Postojna, je visoka stopnja feminitete značilna le za Črnomelj in Kočevje; po drugi strani pa je visoka stopnja feminitete značilna, na primer, za Ljubljano-mesto, od koder pa prihajajo najstarejše kranjske neveste. Prav tako so zgodnje (ali še zgodnejše) poroke značilne za kranjski politični okraj Postojna in še bolj za deželi Gorica in Gradiška ter Istra, kjer imamo nasprotno opraviti z visoko stopnjo maskulinitete celotnega prebivalstva.

Mnogo pomembnejši dejavniki, ki so ohranjali nizko starost nevest, so nedvomno povezani z vztrajnostjo tradicionalnih življenjskih praks in mentalitet, med katerimi so verjetno na prvem mestu odnos do družine kot bolj ali manj vitalne družbene inštitucije, in podob spolov. Okolja nizke poročne starosti so hkrati tista, kjer so se še globoko v 20. stoletje ohranjali tradicionalni vzorci tako pridobivanja kot delitve dela (tudi po spolu), pa naj bodo ti pretežno vezani na kmetijstvo, kot je to značilno tako za politične okraje Črnomelj, Postojna, Kočevje, Krško, kot za deželi Gorico in Gradiško ter Istro, ali pa na tradicionalne predindustrijsko organizirane nekmetijske dejavnosti, kot velja za Litijo, Logatec in Ljubljano-okolico.²⁵

²³ Glej opombo 2.²⁴ Glej opombo 2.²⁵ Razmere v Litiji, Logatcu in Ljubljani-okolici so med seboj sicer bistveno različne.

Poroka na Vinici leta 1912: Nedelja pred poroko (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Zakonski stan in pridobitno delo žensk

Med zakonskim stanom ženske in njenim pridobitnim statusom je obstajala trdna povezava; samske, poročene, vdove in/ali ločenke²⁶ so sodile v različne pridobitne in nepridobitne statute avstrijske poklicne statistike. Spreminjajoča razmerja med pridobitnimi in vzdrževanimi poročenimi ženskami moramo povezovati s (sicer počasnim) uveljavljanjem nove, meščanske, percepcije vloge in podobe spolov v slovenski družbi.

Na to, ali je bila Kranjica pridobitna ali nepridobitna, sta vplivala predvsem dva dejavnika: geografija oziroma gospodarska usmerjenost okolja,

kjer je ženska prebivala, in njen trenutni zakonski stan. Gospodarska usmerjenost kranjskih političnih okrajev se je v tem času spreminjala, vendar so bile vpeljave novih dejavnosti pogosto povezane z že prisotnimi tradicionalnimi nekmetijskimi dejavnostmi; na to so vplivale tako naravne danosti kot tudi na drugačen, mezdni, način dela, kot je veljal za tradicionalno kmetijstvo, (že) 'navajena' delovna sila. Proces razpršene industrializacije beleži naš prostor šele v kasnejših desetletjih 20. stoletja, predvsem v obdobju socialistične države, ko je bilo širjenje industrializacije povezano z načrtnim širjenjem modernizacije tudi v okolja, ki jih ta do tedaj ni neposredno dosegla.

Tabela 6: Razporejenost kranjskih žensk posameznega zakonskega stanu v pridobitnih in nepridobitnih statusih (v odstotkih)²⁷

Leto/status	pridobitne	vzdrževane	služkinje	skupaj
1890				
samske	44,7	52,6	2,7	100
poročene	77,2	22,7	0,1	100
vdove, ločene	94,2	5,1	0,7	100
1910				
samske	41,7	55,1	3,2	100
poročene	74,6	25,3	0,1	100
vdove, ločene	94,3	5,1	0,6	100

²⁶ Statistika je vodila ovdovele in ločene osebe skupaj.

²⁷ Glej opombo 2.

Poroka na Vinici leta 1912: Dar (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

V obravnavanem času (in še desetletja po prvi svetovni vojni) je bila glavna gospodarska panoga v deželi Kranjski kmetijstvo, predvsem poljedelstvo.²⁸ V desetletjih avstrijskih splošnih popisov prebivalstva so se deleži vseh vpisanih oseb (pridobitnih in preživljanih) znotraj kmetijstva sicer zmanjševali, vendar je bilo še ob popisu 1910 več kot 60 odstotkov tako žensk kot moških vključenih prav v ta poklicni razred. Proces prehajanja prebivalstva v nekmetijske dejavnosti je bil na teritoriju Kranjske ob primerjavi z avstrijskimi povprečji nekoliko počasnejši, prav tako je bil glede na spol intenzivnejši

med moškimi kot med ženskami – ženske so, ob odhajanju moških v druge gospodarske dejavnosti, pogosto ostajale na domačih kmetijah in tudi formalno (in statistično zaznavno) prevzemale njihovo upravljanje.

V političnem okraju Črnomelj so bili deleži žensk, vključenih prav v poklicni razred kmetijstvo, najvišji na Kranjskem; kmetijstvo, natančneje, poljedelstvo je bilo skorajda edina gospodarska dejavnost, v kateri so se ženske tega političnega okraja (lahko) preživljale.

Tabela 7: Razporejenost žensk v poklicne razrede (v odstotkih)²⁹

Črnomelj (kranjsko povprečje)	1880	1890	1900	1910
Poklicni razred/leto popisa				
A	94,7 (74)	94,8 (80,9)	94,3 (80,9)	83,1 (70,8)
B	1,2 (8,1)	1,3 (7,4)	1,8 (7,5)	1 (8,5)
C	3,7 (15,2)	0,7 (2,6)	0,9 (2,1)	1,6 (5)
D	0,4 (2,7)	3,2 (9,1)	3 (9,5)	14,3 (15,7)
Skupaj	100 (100)	100 (100)	100 (100)	100 (100)

²⁸ Kmetijstvo je sestavljalo poklicni razred A avstrijske poklicne statistike, industrija in obrt poklicni razred B, trgovina, promet poklicni razred C, v D poklicni razred, po svoji naravi presežni poklici razred avstrijske poklicne statistike, pa so sodile tako dejavnosti današnjega kvartarnega sektorja gospodarstva: šolstvo, zdravstvo, vojska, duhovščina, uradništvo, kot tudi tisti 'poklici', kamor danes prištevamo neaktivni del prebivalstva: upokojeanci, prejemniki rente, različni podpiranci, nastanjeni v različnih varstvenih

in prevzgojnih ustanovah, brez navedbe poklica. Glej Žnidaršič Žagar, *Ora et labora*, str. 113–229.

²⁹ Glej opombo 2.

Poroka na Vinici leta 1912: Pohod na poroko v cerkev (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Vzporedno s procesom izseljevanja, najprej moških nato tudi žensk, je v političnem okraju Črnomelj naraščal delež tistih pridobitnih žensk, ki so se ob popisu vpisovale v pridobitni status samostojnih.³⁰ Proces je opazen in značilen za celotno Kranjsko, kjer je bilo na primer ob popisu leta 1890 med vsemi samostojnimi ženskami v poklicnem razredu Kmetijstvo 19,6 odstotkov samskih, 51,9 odstotkov vdov (ali ločenk) in 28,5 odstotkov poročenih; leta 1910 je delež poročenih žensk v statusu samostojnih narasel na 47,3 odstotka. Najbolj so se povečali deleži samostojnih žensk prav v političnem okraju Črnomelj, kjer jih je imelo ta status ob popisu 1890 7,1 odstotek vseh, pridobitnih v kmetijstvu, leta 1910 pa kar trikrat več oziroma 21 odstotkov.³¹ Ob interpretaciji statističnih podatkov lahko sklepamo na dinamiko in notranjo povezavo med poklicnim statusom in zakonskim stanom ženske; po poroki niso spremenile le zakonskega stanu, ampak tudi svoj pridobitni status. Glede na naravo pridobitnih statusov avstrijske poklicne statistike bi lahko rekli, da so spremenile svoj položaj v družbi; večina deklet, vpisanih pred poroko v pridobitni sta-

tus samostojnih, je 'prestopila' po poroki v pridobitni status pomagajočih doma, status, ki je (kljub izrecnim navodilom statistične službe) na Kranjskem vključeval poročene ženske, ki so ob tem, da so bile gospodinje, produktivno sodelovale tudi v družinski pridobitni dejavnosti, ali so vsaj same svoje participativno delo ocenjevale kot tako – pridobitno. V nadaljevanju pa je opazno, da so ženske/gospodinje ob odhajanju mož svoj pridobitni status ponovno spremenile iz pomagajočih doma v samostojne. Na prelomu 19. v 20. stoletje se je začel na Kranjskem, in predvsem v njenih izrazito kmetijskih političnih okrajih, oblikovati nov tip družinske kmetije, kjer je imel (po navadi) mož-oče poklic, ki ni bil povezan s kmetijstvom/poljedelstvom, žena-mati pa je prevzela večino skrbi za vodenje družinske kmetije. Skozi poklicno statistiko lahko spremljamo ta proces kot prehajanje žensk iz pridobitnega statusa pomagajočih družinskih članov³² v pridobitni status samostojnih. Status pomagajočih družinskih članov bi lahko v pogojih avstrijske poklicne statistike imenovala kar ženski pridobitni status, saj so predstavljale ženske dobri dve tretjini

³⁰ Delitev na socialne statuse je zadevala zgolj pridobitno/'poklicno' prebivalstvo. V letu 1910 je tako poznala poklicna statistika naslednje pridobitne statuse: samostojni, najemniki in koloni (1910, iz statusa samostojnih), nameščenci, delavci, dninarji (1890), pomagajoči družinski člani (1900), vajenci (1910). Gl. Žnidaršič, Ob stopetdesetletnici, str. 27.

³¹ Kranjska povprečja za ženske v statusu samostojnih od vseh žensk pridobitnih v kmetijstvu so nižja: leta 1890 6,2%, leta 1910 12,5%.

³² Status je bil z izključitvijo iz statusa delavcev izoblikovan šele ob popisu 1900 in je vključeval osebe, ki so produktivno sodelovale v družinski pridobitni dejavnosti, ki so po duhu avstrijske poklicne statistike torej imele poklic, vendar za to svoje delo niso bile plačane.

Poroka na Vinici leta 1912: Ženin s svati pride na nevestin dom (pir na nevestinem domu) (iz zbirke dr. Alojza Cindriča)

oseb, vpisanih v ta status,³³ in med njimi so prevladovali prav poročene ženske.³⁴ Skozi desetletja se je delež žensk, vpisanih v pridobitni status pomagajočih doma prav v političnem okraju Črnomelj najhitreje manjšal od nadpovprečnih 83,3 odstotka okrajnih pridobitnih žensk v kmetijstvu (kranjsko povprečje 75,4 odstotka) v letu 1900, na podpovprečnih 71,2 odstotka (73,6 odstotka) v letu 1910.

V okviru takih kmetij, ki so bile praviloma (pre)majhne, so potrebe po delovni sili zadovoljevali zgolj z družinskimi člani. Na to zelo jasno opozarjajo tudi statistični podatki o primerjalno najnižjih deležih najete delovne sile, na primer prav v političnem okraju Črnomelj; v letu 1890, ko je bil oblikovan status dninarjev, izločen iz statusa delavcev, je bilo od vseh pridobitnih Črnomaljkank v kmetijstvu le 2,4 odstotka dninark (kranjsko povprečje 6,6 odstotka), leta 1900 2,6 odstotka (7,8 odstotka) in leta 1910 2,3 odstotka (5,7 odstotka). Med dninarkami so z okoli šestdeset odstotnim deležem prevladovali samske, ki so po (morebitni) poroki spremenile svoj pridobiten status – najpogosteje v status pomagajočih doma.

Produktivno/pridobitno delo je bilo vsekakor realnost velike večine kranjskih žensk, razmerja med pridobitnimi statusi in zakonskim stanom ženske pa razkrivajo, da je bila njegova oblika bistveno odvisna

od materinstva; matere, ki so bile zadolžene za večino opravil, povezanih z nego otrok, so morale obliko svoje pridobitnosti nenehno prilagajati tem nalogam. Statusi, ki so bili povezani z mezdnim delom, z dolgotrajno časovno odsotnostjo od doma, in to so bili statusi, ki so se razvili iz statusa delavcev (razen pomagajoči doma), so ženskam-materam oteževali ali celo preprečevali okolju primerno materinjenje.³⁵ Znotraj tradicionalnih, kmečkih družb je bil preplet produktivnih in reproduktivnih nalog, ki so bile pripisane ženskam, še najlažji, tudi zato, ker je bilo v teh skupnostih otroško delo, sodelovanje otrok pri produktivnem delu staršev, zaželeno, pričakovano in razumljeno kot del vzgoje.

Rodnost in umrljivost otrok

Ob sicer neugodnih podatkih o številčnem razmerju med spoloma in velikem izseljevanju, značilnih za politični okraj Črnomelj, pa je to tisti okraj Kranjske, kjer je ostajala rodnost vsa opazovana desetletja v okvirih kranjskih povprečij in je skozi desetletja nenehno naraščala.

³³ Leta 1910 je bilo, na primer, med pomagajočimi doma 72,3% žensk in 27,7% moških.

³⁴ Leta 1910 je bilo od vseh žensk, vpisanih v status pomagajočih doma, 53,8% poročenih, 44,4% samskih in 1,8% vdov (in ločenk).

³⁵ Materinjenje je sodoben pojem, ki vzpostavlja vsebinsko razliko glede na pojem materinstvo; vključuje najrazličnejše dejavnosti, ki jih običajno (še vedno) opravljajo matere in ki so povezani z nego, vzgojo, varovanjem ... otrok. Skozi modernizacijo so se zahteve materinjenja dopolnjevale tako po vsebinski kot po časovni zahtevnosti.

Poroka na Vinici leta 1912: Na pragu ženinovega doma (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Tabela 8: Rodnost po kranjskih političnih okrajih (v promilih)³⁶

Politični okraj	1896	1898	1910
Lj.-mesto	24	32	27
Postojna	39	36	36
Kočevje	39	36	35
Krško	34	35	34
Kranj	36	36	31
Lj.-okolica	42	39	40
Litija	36	34	36
Logatec	40	38	34
Radovljica	36	36	37
Novo mesto	34	33	33
Kamnik	36	37	32
Črnomelj	29	30	34
kranjsko povprečje	35	35	34

Bistvena značilnost druge faze demografskega prehoda je postopno zniževanje rodnosti. Proces, ki je bil najzgodnejši znotraj Francije, že v 18. stoletju, in ki je vodil v zmanjševanje povprečnega števila otrok v družini,³⁷ je zajel naš prostor stoletje kasneje. Gibanje rodnosti je potekalo v tesni povezavi s sočasnimi trendi gibanja umrljivosti; s časovnim zamikom je padajoči umrljivosti, tako celotnega

prebivalstva, prav posebej pa umrljivosti novorojenčkov in majhnih otrok, sledila postopoma tudi padajoča rodnost. Začetek demografskega prehoda v Sloveniji lahko postavimo v začetek 19. stoletja, ko je padla umrljivost celotnega prebivalstva pod 30 promilov. S skoraj stoletnim zamikom je, ob predhodnem porastu sredi 19. stoletja, padcu umrljivosti sledil tudi upad rodnosti: v začetku 20. stoletja upade nataliteta pod 30 promilov.³⁸

Politični okraj Črnomelj je sodil ob prelomu 19. v 20. stoletje med tiste (vedno redkejšje) kranjske politične okraje, kjer je ostajalo povprečno število otrok na družino visoko in primerljivo s siceršnjimi kranjskimi povprečji. V tem času je povprečna črnomaljska družina štela med 4,5 otrok, na primer, v letu 1896, in 5,4 otrok v letu 1910. Večje povprečno število otrok na družino so v istem času poznali, na primer, v političnih okrajih Ljubljana-okolice (6,2 oz. 6,9), Kranj (5,1 oz. 6), Litija (5,8 oz. 6,3), Novo mesto (6,3 oz. 6,1), Kamnik (5,6 oz. 6,2), vendar s pomembno opombo, da je bila v teh političnih okrajih (z izjemo Novega mesta) tudi umrljivost novorojenčkov in dojenčkov nadpovprečna in je presegala sočasne podatke za Črnomelj.

³⁶ Glej opombo 2.

³⁷ »Za časa Franca I. je štela vsaka družina povprečno 7 otrok, za časa Ludvika XIV. 5, za časa revolucije 4, približno pred 40 leti (okoli leta 1890, op. p.) še 3, pred vojno (prvo svetovno vojno, op. p.) pa le še po 2 otroka« (Pirc, Padanje rojstev, str. 37).

³⁸ V drugi polovici 18. stol. je bila rodnost najvišja, okoli 35‰, v prvi polovici 19. stol. je upadala in dosegla sredi stoletja, med letoma 1851 in 1860, stopnjo 30,8‰, do konca 19. stoletja ponovno narasla na okoli 35‰, se v obdobju med svetovnima vojnama prvič spustila pod 30‰, v petdesetih letih 20. stoletja je padla pod 20‰, v osemdesetih pod 14‰ in se konec zadnjega stoletja spustila pod 10‰; Glej opombo 2; za leta 1762–1860 in 1944–2004 Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 46 in 55; za leto 2009 http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3090 (dostop 20. junij 2009).

*Poroka na Vinici leta 1912: Nevesto peljejo k studencu (v ozadju levo viniški grad)
(iz zbirke dr. Alojza Cindriča).*

Politični okraj Črnomelj se skozi statistične podatke zadnjih desetletij obstoja avstrijske monarhije kaže kot tisti kranjski okraj, ki je bil novorojenčkom in majhnim otrokom najbolj 'naklonjen' oziroma v katerem so imeli ti primerjalno največje možnosti za preživetje najbolj ranljivega življenjskega obdobja.³⁹ V okraju so imeli najnižje deleže v deželi tako glede mrtvorojenosti kot umrljivosti dojenčkov, starih od 0–9 mesecev; v letu 1896 je bilo med vsemi rojenimi v okraju 1,9 odstotka mrtvorojenih, leta 1898 2,5 odstotka in leta 1910 1,3 odstotke.⁴⁰ Glede umrljivosti dojenčkov so podatki v Črnomlju primerjalno še ugodnejši: v letu 1896 od vseh živorojenih otrok 12,5 odstotkov ni dočakalo starosti desetih mesecev, leta 1898 11 odstotkov in leta 1910 12,5 odstotkov.⁴¹

Povsem drugačno podobo ponuja Ljubljana-mesto, kjer je rodnost padala bistveno hitreje, kot je to veljalo za celotno Kranjsko, kjer je nadpovprečno hitro padalo povprečno število otrok v mestni družini in kjer so bile stopnje mrtvorojenosti in umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok najvišje na Kranjskem. Glede na primerjalno nizko rodnost se

uvršča Ljubljana-mesto ob prelomu stoletij med evropske izjeme: znotraj evropskih mest je (že) konec 19. stoletja namreč veljalo, da je v njih »v grobem odstotek rojstev skoraj univerzalno višji kot pa na podeželju in odstotek rojstev v mestih narašča vzporedno z naraščanjem števila mestnega prebivalstva.«⁴² Tako Ljubljana-mesto, skupaj z redkimi pruskimi in švedskimi mesti, glede rodnosti zaostaja za sočasnimi trendi v rastočih evropskih mestih. Povprečno število otrok na družino je bilo temu primerno majhno, najmanjše na Kranjskem; ob zadnjem popisu v avstrijski monarhiji leta 1910 je bilo povprečno število otrok v ljubljanski družini 2,4. Če sem zapisala, da je bilo črnomaljsko okolje statistično dojenčkom in majhnim otrokom najbolj 'naklonjeno', naj dodam, da jim je bilo ljubljansko mestno okolje naklonjeno najmanj; deleži tako mrtvorojenosti⁴³ kot umrljivosti dojenčkov,⁴⁴ starih od 0–9 mesecev, so tu najvišji na Kranjskem.

Dolgo so v strokovni literaturi prevladovala mnenja, da je umrljivost novorojenčkov in dojenčkov, ki je ključna za nadaljnji potek demografskega prehoda, začela upadati predvsem zaradi tistih kulturnih dejavnikov modernizacije, ki so povezani z vpeljavo novih bivalnih, prehrabnih, higienskih, zdravstvenih in podobnih standardov; tistih dejavnikov torej, ki so ključno in eksplicitno povezani s

³⁹ Po podatkih avstrijske statistike (glej op. 2) je bilo med vsemi umrlimi v državi tik pred koncem 19. stoletja skoraj za polovico otrok, starih od 0–5 let; leta 1888, na primer, 47% vseh v državi umrlih, leta 1890 48,2%, leta 1895 48,7, leta 1900 46,7%.

⁴⁰ Kranjska povprečja so višja: 1896 2%, 1898 2,1% in 1910 2,3%; glej opombo 2.

⁴¹ Kranjska povprečja: 1896 16,9%, 1898 15,8%, 1910 15,1%; glej opombo 2.

⁴² Ferrin Weber, *The Growth*, str. 331.

⁴³ V letu 1896 je v Ljubljani-mestu bilo med vsemi rojenimi 3% mrtvorojenih, leta 1898 4,4%, leta 1910 celo 5%.

⁴⁴ Leta 1896 je v Ljubljani-mestu od vseh otrok, starih od 0–9 mesecev, umrlo 20%, leta 1898 16,2%, v letu 1910 15,5%.

procesom modernizacije družb. Prav izbrana primera pa potrjujeta, da je potrebno izvore teh pomembnih premikov iskati drugje in drugače; nikakor si namreč ne moremo pojasniti, zakaj je umrljivost dojenčkov v Evropi (na primer v Franciji) in pri nas (na primer v Črnomlju) upadla bistveno pred uveljavitvijo zgoraj naštetih dejavnikov modernizacije. Najsodobnejše raziskave s področja historične demografije jasno kažejo na odločilno vlogo mater oziroma tistih ključnih oseb, ki skrbijo za otroka v najzgodnejšem obdobju njegovega življenja.⁴⁵ Skrbnejša nega, rednejše dojenje in druge, časovno zahtevne 'investicije' v novorojenčke in dojenčke so tisti ključni dejavniki, ki sprožijo trend upadanja umrljivosti med njimi in ki časovno predhajajo neposrednim učinkom modernizacije. Izbrana kranjska primera sta skorajda idealna za potrjevanje te teze. V Ljubljani-mestu bomo v tukaj obravnavanem času našli največje deleže žensk, vključenih v pridobitno delo izven doma, najvišje deleže priseljenega prebivalstva (predvsem žensk), ki si je moralo organizirati zasebno življenje brez podpornih tradicionalnih socialnih mrež, največje deleže prebivalstva, ki je v svojem preživetju odvisno zgolj od uspešnosti na trgu plačanega dela in najmanjšo potrebo po otroški delovni sili. Na drugi strani imamo politični okraj Črnomelj, kjer so bile tradicionalne socialne mreže močne in odločilne za posameznikovo (predvsem žensko) življenje, kjer se je prebivalstvo preživljalo na tradicionalne načine prepletene produkcije in potrošnje znotraj družinske ekonomske skupnosti, za katero je značilna visoke delovne participacije vseh za delo sposobnih članov družinske/gospodinjske skupnosti in kjer je bila zato potreba po otroški delovni sili (še) velika. Povečana časovna 'investicija' v rojene je bila v političnem okraju Črnomelj nedvomno povezana tudi z daljšimi intergenetičnimi presledki med rojstvi, ki so bili nedvomno tudi posledica tako pogostejše odsotnosti moških-mož v družini kot povečanih 'vložkov' v nego otrok.⁴⁶ Po podatkih in na podlagi sklepov, ki jih prinaša študija Livi Baccia,⁴⁷ se politični okraj Črnomelj v obravnavanem obdobju uvršča med tiste evropske prostore, kjer je bila umrljivost dojenčkov najnižja. In kar je še pomembnejše, med tiste izjemne prostore, kjer je upadala bistveno pred vpeljavo modernizacijskih ukrepov. »Na splošno si lahko mislimo, da raven znanja vse do odločilnega nastopa bakteriološke ere ni omo-

gočala – razen v izjemnih družbenih in okoljskih razmerah – omejevanja umrljivosti dojenčkov pod 150 na 1000.«⁴⁸

Nezakonska rojstva

Politični okraj Črnomelj je tisti kranjski politični okraj, za katerega je značilna primerjalno ena najnižjih stopenj nezakonskih rojstev v deželi. Prav vprašanje nezakonskih rojstev pa je eno od bolj zanimivih vprašanj evropske socialne zgodovine 18. in 19. stoletja. V skoraj celotni zahodni in srednji ter v omejenih, urbanih otokih vzhodne Evrope so začeli deleži nezakonskih rojstev v 19. stoletju narasčati. Razlogi za to so bili kaj različni in jih lahko iščemo tako v prazgodovini pojava kakor v lokalnih posebnostih, povezanih z razlikami v organizaciji dela, dednega prava, ženitnih navadah, pri katerih je bila ključna poročna starost, strukturi družine, v razlikah med mestom in podeželjem, v razlikah v državnih, predvsem davčnih politikah. Po podatkih, ki jih navajata Anderson in Zinsser,⁴⁹ se je konec 18. stoletja rodilo med 15 in 20 odstotkov vseh rojenih otrok materam, ki so veljale za neporočene. Val nezakonskih rojstev se je širil od zahoda proti vzhodu, tako da so zaznale zahodne statistike prve poraste že v 18. stoletju, avstrijska pa v času po napoleonskih vojnah. Vendar razmah nezakonskih rojstev ni bil vseevropski pojav, kajti »v historičnih demografskih statistikah se kažejo nekateri evropski prostori kot predeli tradicionalno visoke stopnje nezakonskih rojstev.«⁵⁰ Tako so med dežele (že) tradicionalno visoke stopnje nezakonskosti sodile skandinavske dežele,⁵¹ posamezne sklenjene predele pa najdemo še na primer na Škotskem, Portugalskem, v severni Franciji in Belgiji. Absolutno na prvem mestu glede stopnje nezakonskih rojstev pa je bila kranjska soseda, dežela Koroška, ki se je je v strokovni literaturi oprijelo kar ime *Jamaika Europas*.⁵² Po visoki stopnji nezakonskih rojstev je med evropskimi prestolnicami izstopal tudi Dunaj, kjer je bila polovica rojenih nezakonskih. Drugi pol so tvorili predeli že tradicionalno nizke stopnje nezakonskosti: Sredozemlje, Balkan in Rusija.⁵³

⁴⁸ Prav tam, str. 185.

⁴⁹ Anderson in Zinsser, *A History of their Own*, str. 243.

⁵⁰ Mitterauer, *Ledige Mütter*, str. 23.

⁵¹ Vodilna med njimi je bila Islandija, ki ima še danes najvišje deleže otrok, rojenih neporočenim materam.

⁵² Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung*, str. 249.

⁵³ Med sredozemskimi deželami je imela najnižje stopnje nezakonskosti Italija, med balkanskimi pa Srbija. Podobno nizke stopnje so poznali še na Irskem, Nizozemskem in v Švici. Balkanske dežele, Rusija, Italija in Irsko so bile tudi tisti izjemni evropski prostori, kjer so imeli visoke stopnje maskulinizacije celotnega prebivalstva, hkrati pa so bile za nekatere dežele (Italija, Irsko) značilne močne ali celo specifične (balkanska ali srbska zadruga) oblike patriarhalne razširjene družine.

⁴⁵ Breschi in Pozzi (ur.), *The Determinants*, 2004.

⁴⁶ Razmerja med političnima okrajema Kranjske so se bistveno spremenila v obdobju med obema svetovnim vojnama; po prvi svetovni vojni je, na primer, umrljivost dojenčkov v Ljubljani upadla bistveno hitreje kot v Črnomlju (glej Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 114). Skozi 20. stoletje so tradicionalna okolja s svojimi praksami dosegla meje sposobnosti lastne 'modernizacije'.

⁴⁷ Livi Bacci, *Prebivalstvo*, str. 183–187.

Primerjalno s širšim evropskim prostorom je bila za Kranjsko kot celoto značilna nizka stopnja nezakonskih rojstev; bila je za dobro polovico nižja kot je veljalo za avstrijsko povprečje in za skoraj sedemkrat nižja od povprečja na Koroškem.⁵⁴ Na Kranjskem se je kot odločilni dejavnik, ki je vplival na stopnje nezakonskosti, izkazal tip naselja; v edinem mestnem okraju, Ljubljana-mesto, je bila stopnja nezakonskosti za kranjske razmere ekscesna.⁵⁵

Tabela 9: Deleži nezakonskih od vseh živorojenih otrok po političnih okrajih Kranjske (v odstotkih)⁵⁶

Politični okraj/ leto in %	1896	1898	1910
Lj.-mesto	17,5	23,2	22
Postojna	2,9	2	3,1
Kočevje	4,4	3	2,6
Krško	8,4	8,7	7,3
Kranj	8,1	6,6	6,6
Lj.-okolica	7,9	3,7	4,9
Litija	8,4	7,9	7,4
Logatec	3	4,2	3,6
Radovljica	9,1	8,3	6,4
Novo mesto	6,2	5,9	5,7
Kamnik	6,2	5,6	6,5
Črnomelj	3	4,5	3,4
Kranjsko povprečje	6,8	6,6	6,4

Ker so bili nezakonski otroci in njihove matere stigmatizirani, moč stigmatizacije pa najverjetneje obratno sorazmerna s pogostnostjo pojava v konkretnem okolju, so bili v svojem preživetju tudi neprimerno bolj ogroženi kot otroci, rojeni v zakonski skupnosti. Podatki so neizprosni; medtem ko so, na primer, nezakonski otroci med vsemi rojenimi predstavljali dobrih 6 odstotkov, jih je bilo med vsemi umrlimi dojenčki, ki so živeli manj kot devet mesecev, dva in pol krat več: dobrih 15 odstotkov vseh umrlih dojenčkov na Kranjskem je bilo nezakonskih. Neposredna ogroženost teh otrok pa je bila (statistično) odvisna od narave okolja, v katerem so se rodili; nezakonski otroci, rojeni v mestih, so imeli v primerjavi s tistimi s podeželja neprimerno slabše možnosti preživetja (vsaj prvih devetih mesecev). Najslabše možnosti so imeli tako nezakonski otroci, rojeni v Ljubljani-mestu, kjer so

predstavljali dobro petino vseh umrlih dojenčkov.⁵⁷ Podeželska okolja, kjer je bilo nezakonsko rojstvo relativno redek pojav, vsaj skozi statistične podatke, kažejo večjo prizanesljivost do nezakonskih otrok; tako so odstotki nezakonskih otrok med vsemi umrlimi dojenčki do starosti 9 mesecev prav v političnem okraju Črnomelj najnižji: v letu 1896 predstavljajo nezakonski dojenčki 5,1 odstotek vseh umrlih dojenčkov, leta 1898 2,2 odstotka in leta 1910 4,8 odstotka.⁵⁸

S poudarjanjem različnih možnosti preživetja nezakonskih otrok glede na tip naselja vstopamo tudi v osredje vprašanje: zakaj je prišlo prav v tem času do bistvenih porastov nezakonskih rojstev in zakaj je bil problem različno pogost v različnih okoljih. Večina avtoric in avtorjev se strinja, da je ključni razlog proces modernizacije, znotraj njega pa spremenjeni načini življenja in preživljanja, posebej nova in drugačna organizacija dela, spremene ženitne navade, rahljanje tradicionalnih socialnih mrež in intenzivno premikanje prebivalstva, migracije, predvsem iz podeželskih v urbana središča.⁵⁹ Michael Mitterauer⁶⁰ ugotavlja, da so visoke stopnje nezakonskosti poznali v tistih okoljih, kjer se je razmahnila posebna organizacija dela v obliki služnostnega dela; to posebno organizacijo dela poimenuje Mitterauer *Dienst in fremdem Haus* in jo najdemo tako v mestnih kot podeželskih okoljih, čeprav so bile njene oblike glede na tip okolja različne. Avtor tako nezakonska rojstva neposredno povezuje s podrejenim položajem (predvsem) žensk v procesu pridobivanja sredstev za preživljanje; tako kot v drugih okoljih se je tudi pri nas večina nezakonskih mater preživljala kot dninarice, služkinje, mezdne in pomožne delavke ali pa so sodile med osebe brez poklica.⁶¹

Da je bila kar petina (21,7 odstotka ali 245 rojstev) vseh nezakonskih rojstev na Kranjskem v Ljubljani-mestu in samo štiridesetina v političnem okraju Črnomelj (2,5 odstotka ali 28 rojstev), lahko pripišemo prav učinkom modernizacije. V političnem okraju Črnomelj so bile ženske (in moški) vpete v strukture tradicionalne družbe, za katere so

⁵⁴ V letu 1910, ko se je vrhunec že prevešal, je bila stopnja nezakonskosti v celotnem avstrijskem delu monarhije 12,1%, na Koroškem 37% in na Kranjskem 6,4%.

⁵⁵ Na Koroškem, na primer, razlika med mestom in podeželjem glede tega ni opazna; slej ko prej je visoka povsod. Na Štajerskem se poleg pomembne razlike med mestom in podeželjem jasno zarisuje še razlika med njenimi severnimi, pretežno nemškimi, in južnimi, pretežno slovenskimi prostori.

⁵⁶ Glej opombo 2.

⁵⁷ V Ljubljani-mestu je, na primer, v letu 1896 umrlo od vseh živorojenih otrok v starosti do 9. meseca 20%, med njimi pa je bilo 22,8% nezakonskih, v letu 1898 16,2% oz. kar 23,2%, in v letu 1910 15,5% oz. 27,7% je bilo nezakonskih.

⁵⁸ Podobno nizke deleže nezakonskih med umrlimi dojenčki najdemo samo še v političnem okraju Postojna; leta 1896 2,4%, leta 1898 2,1% in leta 1910 5,3% vseh umrlih dojenčkov.

⁵⁹ Vpliv uradnih cerkva in verske pripadnosti prebivalstva je bil na tem mestu bolj ko ne obrobne pomena, saj naletimo na visoke deleže nezakonskih rojstev tako po močno katoliških (npr. Koroška), protestantskih (npr. Švedska) kot po pravoslavnih (v Rusiji npr. prestolnica Sankt Peterburg) deželah in okoljih.

⁶⁰ Mitterauer, *Ledige Mütter*, str. 72.

⁶¹ Žnidaršič, *Ora et labora*, str. 106.

*Članice črnomaljskega društva Sokol na razglednici, odposlani leta 1911
(iz zbirke dr. Alojza Cindriča).*

značilni: močna socialna kontrola, predvsem ženskega seksualnega vedenja; relativna zaprtost skupnosti, za katero je značilna le neznatna in socialno izolirana skupina 'nedomačega' prebivalstva; zadovoljevanje potreb po delovni sili predvsem z lastnimi družinskimi člani in, posledično, manj osebno odvisnega ženskega dela in večja pričakovana vrednost otroškega dela; oblikovanje osebnih zgodb v skladu s potrebami in vedenjskimi vzorci skupnosti, kar je ohranjalo središčno vlogo družine kot vitalne reproduktivne in ekonomske skupnosti in je vodilo v zgodne(jše) zakonske zveze.

Zaključek

Kranjski politični okraj Črnomelj, katerega teritorij se bolj ali manj pokriva s teritorijem današnje pokrajine Bela krajina, se nam skozi analizo in interpretacijo državnih statističnih popisov in poročil v desetletjih 1880–1910 kaže kot kranjska posebnost. Primerjave z ostalimi političnimi okraji Kranjske in sosednjimi, s Slovenci poseljenimi avstrijskimi deželami, kot sta na primer Goriška in Gradiška ter Istra, izpostavljajo posebnosti političnega okraja Črnomelj tako v gibanju prebivalstva kot v pridobitnosti njegovega prebivalstva. Ženske se znotraj tovrstnih raziskav kažejo kot posebno zanimiva raziskovalna skupina prebivalstva. V času, ko je tudi naš prostor zajel proces modernizacije, je ostajal politični okraj Črnomelj na obrobju najpomembnejših sprememb; prostorska, predvsem pa komunikacijska oddaljenost političnega okraja je botrovala, da je modernizacija na življenje v okraju

delovala predvsem posredno. Najpomembnejši učinek posredne modernizacije se v okraju kaže v naraščanju števila prebivalstva, kar je ob izostanku drugih modernizacijskih procesov vodilo v relativno prenaseljenost okraja in v posledično izseljevanje prebivalstva. Izseljevanje pa se ne kaže zgolj kot najpomembnejši posredni učinek modernizacije, ampak tudi kot tisti socialni korektiv in novodobni fenomen, ki je omogočal vitalno preživetje tradicionalnih življenjskih vzorcev v nekaterih okoljih še globoko v 20. stoletje. Posledice, ki jih je izseljevanje prebivalstva iz okraja prineslo, segajo na druga področja gibanja prebivalstva: predvsem na poročno starost in na rodnost, prav tako pa tudi na umrljivost novorojenčkov in majhnih otrok ter na pogostnost nezakonskih rojstev. Prav tako lahko prav izseljevanju iz okraja pripišemo statistično zaznavne spremembe v preživetvenih strategijah okrajnega prebivalstva, predvsem žensk.

Politični okraj Črnomelj je ostajal tisti kranjski politični okraj, v katerem sta se, za Kranjsko sicer primerjalno paradoksalno, za nekatere druge slovenske dežele pa ne, združevala visoka stopnja feminitete in nizka poročna starost ter nizka stopnja dokončne samskosti. Iz političnega okraja Črnomelj prihajajo najmlajše kranjske neveste (in ženini), kar kaže na ohranjanje vitalnega pomena družine kot reproduktivne in produktivne skupnosti. Zgodnje poroke so znotraj tradicionalnih družb povezane z večjo pričakovano zakonsko rodnostjo – in v pogojih ohranjanja tradicionalne družbe in časa je štela zgolj ta – in v političnem okraju Črnomelj je ostajala rodnost primerjalno visoka in, kar je še po-

membneje, naraščala je, ko je v večini drugih kranjskih političnih okrajih (že) upadala. Tisto, kar izpostavlja politični okraj na prav poseben način, pa je nedvomno stopnja umrljivosti novorojenčkov in dojenčkov. Politični okraj Črnomelj se glede teh podatkov pokaže kot novorojenčkom in dojenčkom ne samo bolj 'naklonjen', njegova 'uspešnost' na tem področju je tudi v evropskem kontekstu zanimiva. Najsodobnejše študije s področja historične demografije so pokazale, da je bilo mogoče le v izjemnih primerih in okoljih znižati umrljivost novorojenčkov in dojenčkov pod stopnjo 150 na 1000 pred vpeljavo modernizacije in nastopom njenih učinkov. V političnem okraju Črnomelj se lahko 'pohvalijo' že pred koncem 19. stoletja s stopnjo 110 na 1000. Kot kažejo opravljene raziskave v tujini, je potrebno zasluge pripisati predvsem materam, spremembam v njihovih negovalnih praksah in vitalnim podpornim socialnim mrežam. Primer političnega okraja Črnomelj bi veljalo prav glede tega vprašanja natančneje raziskati in s tem pokazati tudi na pomembne spremembe ter skrajne možnosti 'modernizacije' tradicionalnih družb v času pred njihovim zatonom.

Prevladujoča organizacija dela, ki jo je narekovalo gospodarsko ključno kmetijstvo, organizirano v obliki družinskih kmetij, je ostajala prav tako v okvirih tradicionalne delitve. S tem je ne samo podpirala ohranjanje tradicionalnih vzorcev in načinov življenja, ampak je predstavljala temelje tovrstnih odnosov; delitev dela po spolu in starosti je ostajala tradicionalna in vitalno odvisna od ženskega pridobitnega dela in delovne participacije vseh generacij. Prav tako je ženskam (še) omogočala učinkovito prepletanje t. i. ženskih 'naravnih' delovnih področij: nalog, povezanih z reproduktivnimi potrebami družinske skupnosti ter nalog, povezanih s pridobitno dejavnostjo – gospodinjstva-materinstva s pridobitnim delom.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Österreichische Statistik
Bevölkerungsbewegung za leta 1881–1911
Berufsstatistik za leta 1880, 1890, 1900, 1910
Specialni repertoriji krajev na Kranjskem za leta 1880, 1890, 1900, 1910
 www.stat.si; demografska statistika

LITERATURA

Anderson S., Bonnie in Zinnser P., Judith: *A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present, vol. II.* London : Peunguin Books, 1988.

Bauer, Ingrid: »Tchikweiber haum's uns g'nennt...«. *Fauenleben und Frauenarbeit an der »Päripheri«: Die Halleiner Zigarrenfabrikarbeiterinnen 1869 bis 1940. Eine historische Fallstudie auf der Basis lebensgeschichtlicher Interviews*, Dunaj, 1988, str. 129–151.

Breschi, Marco in Pozzi, Lucia (ur.): *The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations*. Udine : Universita degli Studi di Sassari, 2004.

Drnovšek, Marjan: Nekatero evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno. *Kronika*, 1988, št. 3, str. 205–217.

Ferrin Weber, Adna: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century. A Study in Statistics*. New York : Cornell University Press, druga izdaja, 1965.

Hajnal, John: European Marriage Patteren in Perspective. V: Glass and Eversely (ur.), *Population in History*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1965, str. 101–143.

Livi Bacci, Massimo: *Prebivalstvo v zgodovini Evrope*. Ljubljana : cf*, 2005.

Makuc, Dorica: *Aleksandrinke*. Gorica : Goriška Mohorjeva, 1993.

Mitterauer, Michael: *Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa*. München : C. H. Beck, 1983.

Mitterauer, Michael: Historisch-antropologisch Familienforschung, Fragestellung und Zugangsweisen. *Kulturstudien bei Böhlau*, 1990.

Pirc, Bojan: Padanje rojstev. *Zdravje*, 1931, str. 37.

Šircelj, Milivoja: *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Ljubljana : Statistični urad Republike Slovenije, *Posebne publikacije*, št. 5, Ljubljana, 2006.

Uratnik, Filip: *Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije*. Ljubljana : CZ, 1930.

Zwitter, Franc: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana : Znanstveno društvo v Ljubljani, 1939.

Žnidaršič Žagar, Sabina: *Ora et labora – in molči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910*. Ljubljana : cf*, 2000.

Žnidaršič Žagar, Sabina: Ob sto petdesetletnici modernih državnih popisov prebivalstva pri nas. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, št. 2, str. 23–34.

S U M M A R Y

White Carniola – the demographic particularity of Carniola. A comparative analysis of the movement of population of the political district of Črnomelj in the period of Austrian national population censuses, 1880–1910; women's perspective

Analysis and interpretation of national statistical surveys and reports reveal the Carniolan political district of Črnomelj, which more or less coincided with the territory of the present-day province of White Carniola, as a Carniolan particularity as much with regard to population movement as to gainful occupation. In the last decades of the Austrian Monarchy, 1880–1910, the political district of Črnomelj lagged behind the contemporary modernisation processes. But that by no means implied that it remained completely unaffected by them: modernisation as a central process that characterised the second half of the 19th century and a large part of the 20th century had an indirect impact on the key elements of population movement and gainful occupation in the political district under examination. Women collectively adjusted to the aforementioned processes in a specific and crucial manner.

In comparison to its counterparts elsewhere in Carniola, the political district of Črnomelj was that in which both men and women are found to have had a consistently high interest in contracting a marriage and raising a family, as well as that in which marriage rate was high and marriage age was the lowest in the country. Fertility in the political district of Črnomelj was comparatively high and on the rise, a rather unusual trend at a time when the Slovenian territory entered the second phase of demographic transition that characteristically exhibited a gradual decline in fertility. Črnomelj, where the population persisted in the traditional patterns and ways of life and livelihood, recorded a noticeable decline in foetal deaths and, more importantly, newborn deaths and infant mortality. The two processes preceded the effects of direct modernisation, which is clearly exemplified by the political district of Črnomelj at the time, which enables us to confirm the latest findings of historical demography.

Traditional structures of society in the political district of Črnomelj were maintained and vital: family, social networks, as well as gender and intergenerational relations. Family maintained the role of a community that exhibited a vital interlinkage of production, consumption and reproduction; social networks were built on intergenerational cooperation and ensured effective transmission of wisdom, practices, knowledge and values that (among others) upheld the traditional gender relations. Individuals' personal lives and plans were closely intertwined and dependent on the strategies of communities, especially families.